

TOPONÍMIA I DESENVOLUPAMENT URBÀ: L'EXEMPLE DELS NUCLIS RURALS DE CASTELLÓ.

Vicent ORTELLS CHABRERA

A Francesc de BORJA MOLL
In Memoriam

La toponímia s'utilitza com a eina de treball en Geografia i ens pot ajudar a reconstruir paisatges tant físics com humans. En el poblament és instrument immillorable i moltes vegades únic per a refer el passat, especialment en els pobles menuts. El nom originari que porta un carrer és com una partida de naixement que, en cas de conservar-lo, podrà aproximar-nos a la cronologia de la zona. Nosaltres analitzem 70 nuclis de les comarques castellonenques (fig. 1) que no superen els dos mil habitants concentrats. Tots els noms de carrer seleccionats tenen un vincle amb la naturalesa o l'assentament humà i són emprats en l'actualitat. Ho hem comprovat *in situ*.

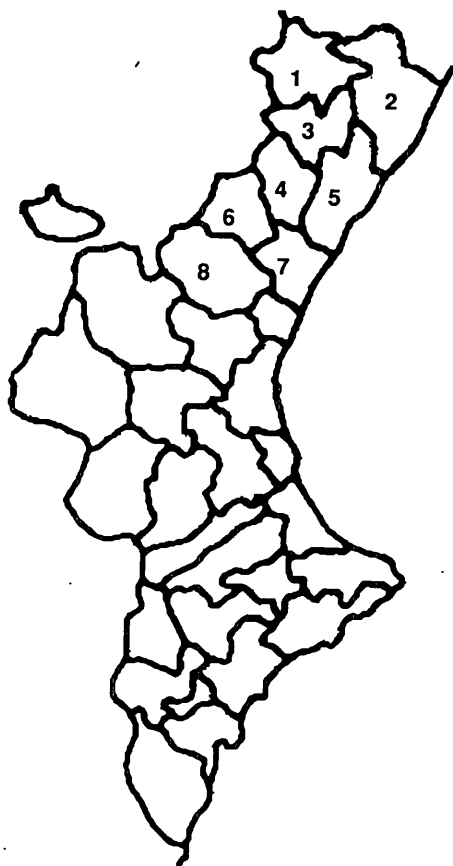
I. TOPONÍMIA I ASSENTAMENT ORIGINAL: LA BASE NATURAL

La consolidació urbana esdevé en les contrades de Castelló arran de la conquesta i colonització cristiana, quan apareixen pobles de nova planta (Forcall, Puebla de Arenoso...), trasllats de castells a les planúries o sobreimposició en assentament estables. Els àrabs deixaren empremta en algún nucli, com ho recorda la toponímia (Albocàsser, Culla, Benafigos...) i també el desori de molts carrers. En tot cas, la formació espontània d'un poble per coalescència de masos o alqueries dona lloc a un espai irregular i sense ordre aparent. D'alguna manera, el nom dels carrers ajuda a la identificació i, per això, tenen una arrel amb la naturalesa o els fets i usos quotidians.

I.1. El nom en funció de la topografia urbana i del relleu circumdant.

Hem classificat per àrees temàtiques els noms de carrer i, alhora, separat en dos epígrafs. En aquest primer analitzem els relacionats amb el medi natural o humà, amb un naixement segurament espontani com l'estructura urbana que defineixen. Cronològicament, ens situàrem abans de la conquesta cristiana. En el segon epígraf apareix l'urbanisme planificat i la definició d'edificis civils i religiosos, des del segle XIII fins al XIX. En

Fig.1: Comarques del País Valencià amb els pobles analitzats

1 ELS PORTS

Ares, Castellfort, Forcall, Ortells, Palanques, Portell, Sorita, Todolella, Vilafranca, Villories, Xiva

2 BAIX MAESTRAT

Alcalà de Xivert, Càlig, Canet lo Roig, Santa Magdalena de Polpís, Sant Jordi, Salzedella, Traiguera, Vallibona, Xert

3. ALT MAESTRAT

Albocàsser, Benassal, Culla, Tírig.

4. L' ALCALATEN

Benafigos, Costur, Figueroles, Lluçena, Les Useres, Xodos

5. PLANA ALTA

Bell-lloc, Borriol, Cabanes, Coves de Vinromà, Orpesa, Pobla Tornesa, Serra d'En Galceràn, Torre d'En Besora, Torre d'En Doménec, Vall d'Alba, Vilàfamés, Vilanova d'Alcoleà.

6 ALT MILLARS

Ayódar, Castillo de Villamalefa, Cirat, Cortes de Arenoso, Espadilla, Fanzara, Ludiente, Montán, Puebla de Arenoso, Toga, El Tormo, Torrechiva, Vallat, Villahermosa del Río, Zucaina.

7 PLANA BAIXA

Artana, Tales, Villamalur, Xilxes.

8. ALT PALANCIA

Aitura, Azuébar, Benáfer, Bejís, Castellnovo, Caudiel, Gátova, Geldo, Jérica, Matet, Pavías, Pina, Sacafet, Soneja, El Toro, Viver

la figura 2 podem veure la freqüència d'ús.

La topografia urbana n'ocupa el primer lloc en aquest apartat. És senzill trobar el carrer de dalt o el de baix, la costera o el de les penyes, que ens porta cap als paratges veïns on segur les trobarem (fig. 3, plànol de Vallat).

Carrer de Dalt: Potser raval, barri o carrer. El trobem a Ares, Villores, Albocàsser, Costur, Pobla Tornesa, Orpesa, Zucaina, Vallat, Sacañet.

Carrer de Baix: Normalment, company de l'anterior. Ares, Albocàsser, Pobla Tornesa, Torrechiva, Vallat, Zucaina, Artana, Villamalur, Sacañet.

Carrer de les Penyes: També la *Penya*, *Peñicas*. Xodos, Vallat, Altura, Soneja.

Carrer de la Roca: Moltes vegades es troba en les rodalies. També de les Roques o Roquetes. Ares, Alcalà de Xivert, les Coves de Vinromà.

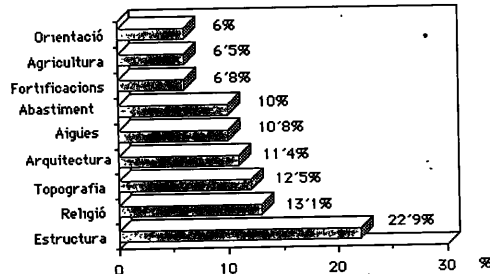
Carrer de la Costera: Els desnivells sovintegen i moltes vegades s'hi afegeix algun cognom. Xiva, Castellново, Jérica.

Carrer del Pic: També del Mont, que normalment es veu des del carrer. Vilafranca, Benafigos, Azuébar.

Carrer del Coll: Variants del *Portillo* i del *Cabezo*. Alguna petita muntada a dues vessants. Vilafamés, Villahermosa del Rfo, Altura.

Carrer de les Lloletes: Referència a petits desnivells. Figueroles, El Tormo.

Fig. 2: Distribució temàtica dels noms de carrer

Carrer Pla: Topografia plana, tot i ser de vegades mol alt, com a Culla. Azuébar.

Carrer Fondo: En la part més baixa del poble. Alcalà de Xivert, Altura.

Carrer de la Cova: Ocasionalment, s'hi troben al subsol urbà. Figueroles, Xilxes.

Carrer del Serret: A Canet lo Roig, vorejat de turonets terciaris.

Carrer de Cap de Vila: A Xert, en la cimera de l'antiga vila.

I.2. El paper fonamental de l'aigua

Els pobles s'emplacen prop de l'aigua oculta- la de fonts, brolladors o pous- bona per beure i menjar; i un tant a la defensiva de les superficials de rius i barrancs que es fan servir per al reg, moure molins, etc.. Per tant és un element urbà fonamental, punt d'encontre i de referència, especialment les fonts i pous.

Carrer de la Font: Un del topònims mes freqüents, amb variants com Fonteta, Fontanelles o acompanyada per Plaça, Baixada...Sortosament, es pot fruit de la font en molts casos. Castellfort, Forcall, Ortells, Villores, Vallibona, Albocàsser, Benassal, Culla, Serra d'En Galceran, Torre d'En Doméneç, Borriol, El Tormo, Zucaina.

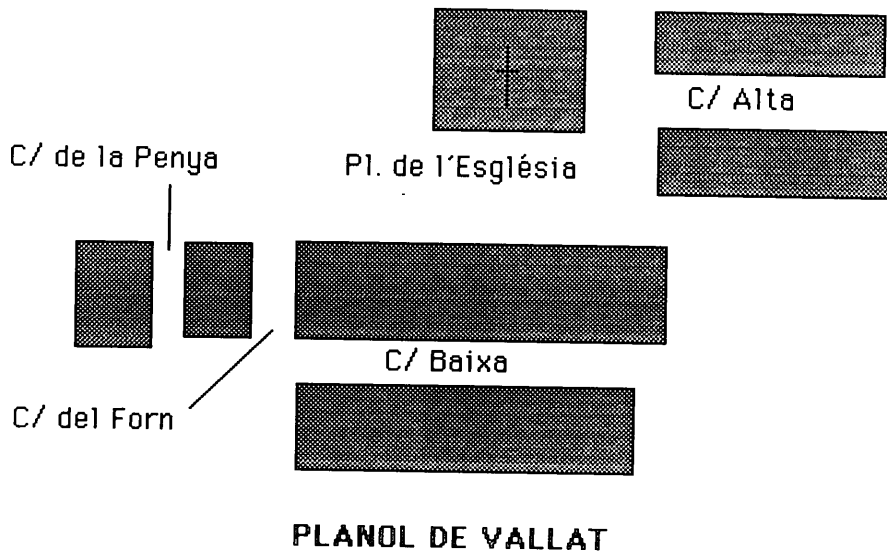
Carrer del Pou: A falta d'una bona font, o per complement, sempre és d'agrair l'aigua

de pluja. Aquest topònim és més usat en pobles de les terres baixes. Sant Jordi, Alcalà de Xivert, Vilanova d'Alcolea, Albocàsser, Borriol, Vall d'Alba, Pina de Montalgrao.

Carrer del Barranc: Normalment en aqueixa direcció. Xilxes, Azuébar, Soneja. En Artana, de la Rambla.

Plaça de la Bassa: Amb distinta utilitat, com rentador o abeurador, algunes basses de considerable tamany es troben a llocs urbans, com ara Villores, Ares i Vilafranca.

Fig. 3: Plànol de Vallat (Alt Millars). El cens actual és només de 20 habitants, tot i que va al·lcançar els 200. Es un bon eixemple de toponímia descriptiva.

Carrer del Riu: Cas semblant al del barranc i habitual per la situació dels pobles en les valls fluvials. Figueroles, Jérica.

Carrer de la Séquia: Tot i que la utilitat és més agrària, alguna séquia travessa els carrers. Lucena, Artana.

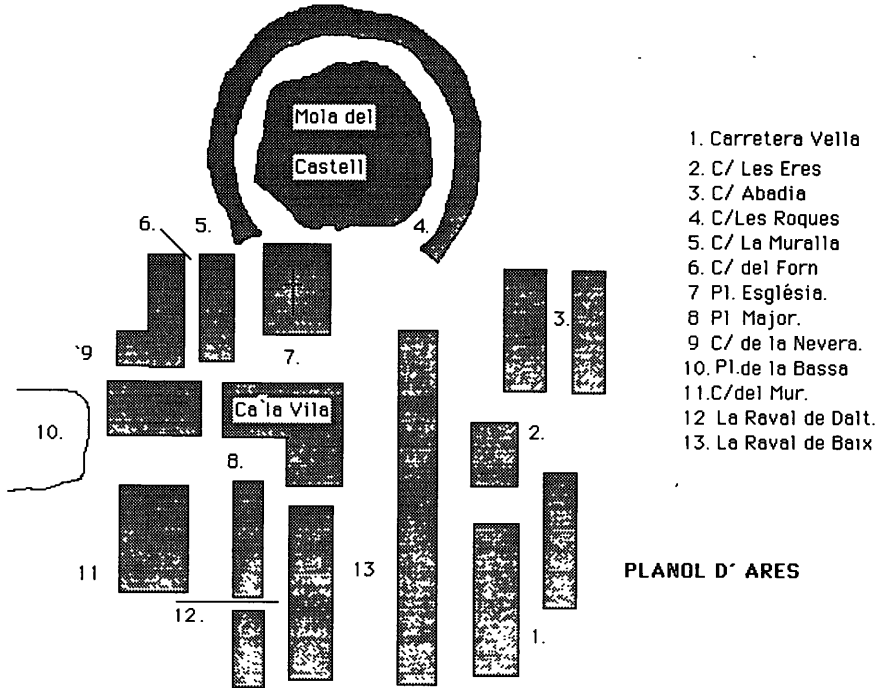
Carrer del Vall: Nom que rebia el fossat que envoltava les muralles. Replegava també aigües sobrants i, de vegades, algun que altre fem. Forcall, Vallibona.

Carrer de la Canaleta: Com la séquia, però amb connotació menys agrària. Benassal.

Carrer de l'Aigua: En alguns llocs, és plaça, amb concomitància més bé ornamental. Zucaina.

Carrer de l'Aljub: Igual que la cisterna, replega l'aigua de pluja. Culla.

Fig. 4: Plànol d'Ares (Els Ports). El millor exemple dels pobles de Castelló, amb una toponímia que fa referència a tota la temàica estudiada

Carrer de la Nevera: Els pobles d'alta muntanya comerciaven amb els del pla amb la neu que replegaven en grans cavitats habilitades a l'efecte. A 1.200 metres, a Ares.

I.3. Els llocs d'abastiment diari.

Un dels indicis més clars per a reconstruir la història urbana d'un poble és localitzar el forn més antic, sempre en lloc cèntric i original del nucli. Era i és costum reconèixer els espais urbans per la localització de certs edificis d'ús molt freqüent.

Carrer del Forn: En la majoria de pobles el podem trobar al mateix carrer i en alguns casos són monuments artístics tan dignes de visitar com qualsevol Palau o Església, per exemple el de Forcall. Ares, Castellfort, Vallibona, Xert, Albocàsser (del Forn Nou), Culla, Tírig, Bell-lloc, Vall d'Alba, Orpesa, Lluçena, Ayódar, Cortes de Arenoso, Espadilla, Vallat, Zucaina, Altura, Geldo (plaça).

Carrer de l'Hostal: Del Mesón, dels Hostals. Llocs de visita quasi diària, sobretot les tavernes, que en algun temps passat eren els únics llocs d'oci. Es sempre cèntric i, en el cas de posada de viatgers, el trobem també a la vora dels camins. Sant Jordi, Benassal, Cabanes, Vilafamés, Cortes de Arenoso, Bejís, Soneja.

Carrer del Molí: Un element de progrés per al poble que el podia tenir en alguna séquia o riu. Per a moldre el blat o altres cereals menys nobles. Són carrers perifèrics que conduïen als molins, convertits ara en elements simbòlics, desapareguts o enrunats. Villores, Alcalà de Xivert (del Molinet), Ayódar, Jérica.

Carrer de la Ferreria: El menestral era una autoritat en allò de ferrar les cavalleries. En el millor dels casos eren veterinaris. La Ferreria venia a ser com un taller d'automòbils actual, però amb tracció animal, també situada a la perifèria. Todolella, Albocàsser, Puebla de Arenoso.

Carrer de la Carnisseria: Es element clau, com el forn, en els centres històrics, però en produir despulles es busquen les eixides. De tota manera, és un topònim molt menys utilitzat ja que no sempre es disposava de carn o es venia en establiments. Zucaina, Soneja.

Plaça del Mercat: Ben coneguda en viles i ciutats. Tanmateix no es troba en els pobles petits, on el mercat és una cosa moderna, ocasional o senzillament no n'hi ha. Sempre en espais amples i prou recents, com a Bell-lloc.

I.4. L'activitat agrària tradicional i vegetació ornamental

Em sembla deliciós dedicar un carrer a un arbre. Fins i tot desaparegut, la tradició oral el manté viu, com l'Avinguda del Cedre (ara oficial) a Vila-real. A Managua, em vaig trobar amb aquesta adreça «*De donde fue el arbolito, 2 y 1/2 quadras al N y 1 y 1/2 al Oeste*». Altres vegades és al cultiu en general, d'horta o secà.

Carrer de l'Horta: Seguint aquest carrer, a l'eixida del poble, s'arriba a les hortetes, com a Fanzara, Toga, Jérica (*Vega*) i Soneja. Els quatre pobles a la vora del Millars o del Palància. Al Maestrat dominen els secans.

Carrer de l'Olivera: Arbre molt mediterrani i de cultiu freqüent, fins i tot dins dels pobles, per allò de tenir el menjar a casa si els temps es posen difícils. Les Useres, Geldo, Soneja, Viver.

Carrer de les Parres: En altres temps abundava el raïm i el vi a Castelló, però la parra i els emparrats també són ornamentals a molts pobles. Borriol, Altura, Soneja (de la Parra).

Carrer de la Morera: Els cucs de la seda menjaven les fulles d'aquest arbre, part del paisatge agrari del segle passat. Portell, Torre d'En Doméneç, Zucaina.

Carrer de la Figuera: Completa la trilogia mediterrània amb l'olivera i l'ametller. Tanmateix, d'aquest últim no se'n recorda cap de poble, tot i ser el cultiu més general ara, però només d'uns anys ençà. Això confirma que el costum de dedicar els carrers al món vegetal s'ha perdut. Puebla de Arenoso, Geldo.

Plaça de l'Om: Es un meravellós arbre urbà. A Castellnovo hi ha un extraordinari exemplar al que es dedica un carrer i una plaça. També a Càlig.

Carrer del Carrascar: Malauradament pocs se'n recorden del nostre bosc natural. La desfeta ve de lluny. A Alcalà de Xivert hi ha carrer però no carrascar.

Carrer del Pi: Els pins son emblemàtics moltes vegades, però més aviat als camins quan assoleixen dimensions inusuals. Azuébar.

Carrer de la Palmera: També és nom de camins i partides rurals a les parts baixes i de regadiu. Altura, un dels pobles amb una toponímia de carrers millor conservada.

Carrer de la Noguera: Es un arbre'exòtic, originari del centre d'Europa. El trobem a Soneja, cas semblant al d'Altura.

I.5. Orientació i comunicació.

En qualsevol poble o ciutat podem trobar la direcció dels veïns, siga carrer, avinguda o carretera. Un altra cosa no tant habitual és l'orientació natural segons el sol, la mar, els vents... També trobem topònims que descriuen els elements de comunicació: ponts, carretera... sense més afegits.

Carrer del Sol: També s'utilitza Solana i en aquest cas va acompanyat del carrer de l'Obaga. Clarament s'orienten cap on s'alça el sol. Salzedella, Benafigos, Costur (Porta), Gátova. Solana a Forcall i Llucena.

Carrer de la Mar: Als pobles del litoral, a menys de 10 Km de la costa, és molt freqüent, però també el trobem a Bell-lloc, un poc més endins. Santa Magdalena de Polpís, Cabanes, Orpesa, Xilxes.

Carrer de l'Obaga(Umbria): Per on es pon el sol. Figueroles, Llucena, Fanzara (*Umbria*), Soneja.

La Carretera: Sense cognom es troba aquest topònim amb possibles arrels romanes. En algú cas se'n destaca la seua categoria, com ara Carretera Real en Les Useres i Caudiel. Ares (Carretera Vella), Artana (Carrera), Altura.

Carrer del Pont: La direcció d'un pont sobre riu o rambla. Alcalà de Xivert.

Carrer del Bon Aire: Sembla clara la descripció i que la referència és a algun ventijol agradable. Soneja, poble que conserva molts topònims naturals.

II. PLANIFICACIÓ I NOU ORDRE URBÀ.

Es pot apreciar una diferència clara entre els topònims sorgits de l'establiment d'una població, de manera més o menys espontània, i els que acompanyen al planejament i ordenació urbana. Aquesta és una segona etapa o s'enceta de bell nou en les noves fundacions medievals cristianes. En ambdós casos es tracta d'una toponímia nova relacionada amb l'estructura urbana, la religió i el poder polític.

II.1. Toponímia i fortificació.

Els pobles que no posseïen un castell a prop, o un bon palau on arrecerar-se en cas de

setge es veien obligats a fortificar-se, sempre i quan el tamany i l'economia ho permetera. Emmurallar-se ve de lluny, ho feren romans i àrabs, però és en temps de conquesta quan és generalitza a les terres de Castelló. Amb això l'espai urbà queda constrenyit i les tanques suposen un punt de referència fonamental que queda reflectit en la toponímia, fins i tot després de desaparèixer.

Carrer del Mur: No cal dir la seua importància per a recuperar el traçat dels murs. Es troben variants de Murada o Murà. Ares, Castellfort, Albocàsser, Altura, Castellnovo, Caudiel.

Carrer del Portal: Els que condueixen a les eixides. Els portals poden haver desaparegut. El Portell de Morella, Culla (Portal Nou), Benafigos, Cabanes, Jérica (*Portalico*).

Carrer de la Torre: Un reforç per al llenç de muralles eren les torres, més o menys situades als angles i que han resistit el pas del temps més que no les simples parets. Càlig, Vallibona, Altura, Matet.

Foramurs: En desaparèixer els murs, naixen nous carrers seguint el curs d'aquells, però han coexistit tots dos i s'ha conservat el mot darremur. Sant Jordi, Torre d'En Doménc, Pobra Tornesa, Castellnovo.

Carrer de l'Arc: Construcció urbana que pot jugar més d'un paper. Comunicació, contrafort, etc. i és prou freqüent als nostres pobles. Todoletlla, Alcalà de Xivert (Arcs), Bejís.

Carrer de la Botera: Amb l'accepció de forat per on se'n va al barranc l'aigua de pluja dels carrers. Aquest trenc es feia normalment als murs. Vilanova d'Alcolea, Vilafamés.

II.2. Religió i paisatge urbà.

És molt diferent l'estructura urbana sorgida de la mentalitat musulmana a la produïda per l'ordre cristià. El primer considera el carrer com un lloc perillós, poc recomanable, mentre que la casa, sempre de difícil accés, és un lloc agradable, ampli i obert. L'urbanisme cristià hereta la tradició clàssica racionalista, amb un centre i perifèria i una diferenciació d'espais de poder. L'església ocupa el lloc més preminent, amb els campanars com a fars de guia i una plaça que realce la perspectiva. D'aqueixa manera es reformaren alguns centres històrics arran de la conquesta, junt a la majoria que es desenvolupa d'ençà.

Plaça de l'Església: És el topònim més freqüent, amb variants com carrer, carreró. Forcall, Palanques, Portell, Sorita, Villores, Alcalà de Xivert, Sant Jordi, Benassal, Torre d'En Besora, Costur, Figueroles, Les Useres, Bell-lloc, Cabanes, Pobra Tornesa, Vilanova d'Alcolea, Castillo de Villamalefa, Espadilla, Fanzara, Ludiente, Toga, Torrechiva, Villahermosa del Ríu, Vallat, Zucaina, Artana, Azuébar, El Toro, Gátova, Sacañet, Soneja.

Carrer del Calvari: L'església al centre i el calvari als afores. Són contrapunts d'un paisatge comú a tots els nostres pobles. Albocàsser, Bell-lloc, Pobra Tornesa, Vilanova d'Alcolea, Fanzara, Zucaina, Benáfer, Gátova.

Carrer de l'Abadia: La situació de la casa Abadia condiciona aquesta denominació, especialment quan està segregada de l'església. Ares, Culla, Figueroles.

Carrer de Les Creus: Amb un sentit semblant al que recorda el calvari, tot i que amb accepció més urbana. Xodos, Cirat.

Carrer de la Campana: No és abundant en varietat la toponímia religiosa. Aquest és una excepció. Les Useres.